

А. А. Носік,

аспірант кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫЯ ГРУПЫ ЭМОЦЫЙ ГНЕВУ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сучаснай лінгвістычнай навуцы вялікая ўвага надаецца антрапамарфічнаму падыходу да вывучэння моўных з'яў. Лінгвістычная парадыгма ставіць у цэнтры ўвагі чалавека, які з'яўляецца носьбітам мовы і яе стваральнікам. У моўнай карціне свету асоба чалавека вывучаецца з самых розных пунктаў гледжання і з самых розных падыходаў.

Асабліваю цікавасць выклікаюць даследаванні па псіхіцы чалавека, яго эмоцыях, унутраным стане, ментальных здольнасцях. Гэта ў першую чаргу грунтоўныя працы па псіхалогіі, якія дапамагаюць размежаваць даволі блізкія па праяўленні эмоцыі, але розныя з пункту гледжання фізіялагічных працэсаў, якімі яны суправаджаюцца. Тут варта адзначыць даследаванні Ч. Дарвіна, К. Э. Изарда, І. Рэмке, В. С. Дзярабіна, Я. П. Ільіна, П. В. Сіманавы, Л. С. Выгоцкага і інш.

Актуальным з'яўляецца разгляд эмоцый гневу ў беларускай мове, што вызначаецца слабай распрацаванасцю тэматыкі, адсутнасцю грунтоўных прац па ёй, настойлівай неабходнасцю выяўлення поўнага складу гэтай тэматычнай групы, вызначэння яе сістэмнасці, тэматычнай класіфікацыі, стылістычнай характарыстыкі. Для аналізу выбрана семантычнае поле эмоцыі гневу, якая аналізуецца шляхам выкарыстання метаду кампанентнага аналізу, лексікаграфічнай інтэрпрэтацыі, статыстычнага метаду.

У лінгвістычнай літаратуры катэгорыя эмацыянальнасці разглядаецца з самых розных пунктаў гледжання. У большасці выпадкаў дапускалася, што эмоцыя з'яўляецца дастаткова складаным феноменам. Для цэласнага абзначэння эмоцыі трэба ўлічваць некалькі кампанентаў, што яе харакарызуюць: 1) наяўнасць выразных нервовых субстратаў; 2) праяўленне з дапамогай комплексу мышачных рухаў твару (мімікі); 3) маюць вынікам яскравае і спецыфічнае перажыванне. Усе эмоцыі даследчыкі псіхалогіі падзяляюць на першасныя і другасныя. Найбольш важнымі з'яўляюцца першасныя, ці фундаментальныя, эмоцыі. Яны аднолькава праяўляюцца ў прадстаўнікоў розных культур і ўласцівы ўсім здравым людзям. Сярод крытэрыяў для іх вылучэння асноўнымі з'яўляюцца наяўнасць фізіялагічнай базы (мазгавых утварэнняў, якія адказваюць за пэўную эмоцыю) і падабенства знешніх праяў. Набор фундаментальных эмоцый псіхалагі спрабуюць вылучыць з даўніх часоў. У кожным асобным выпадку прапаноўвалася розная колькасць эмоцый, розныя падыходы да іх класіфікацыі (М. Арнольд, П. Экман, К. Изард. У. Макдаўгал, К. Барат, Р. Платчык). Другасныя эмоцыі, на думку даследчыкаў, узнікаюць шляхам спалучэння некалькіх першасных эмоцый (напрыклад, *гнеў+радасць=гордасць*).

Адной з базавых эмоцый, якую прызнае такой большасць узгаданых псіхолагаў, з'яўляецца *гнеў*. Яна адносіцца да разраду так званых фрустрацыйных эмоцый (лац. *frustratio* – расстройтва (планаў), крушэнне (надзей)). Гэтае паняцце ўключае наступныя кампаненты: 1) акт перарывання дзеянняў, накіраваных на дасягненне мэты; 2) эмацыйны стан чалавека як вынік няўдачы, незадавальнення якой-небудзь патрэбы. Фрустрацыя можа аказваць розны ўплыў на дзейнасць чалавека. У адных выпадках яна мабілізуе, умацняе сілу чалавечых матываў. У іншых, наадварот, дэмабілізуе чалавека, у выніку чаго ён або адыходзіць ад канфліктнай сітуацыі шляхам замяшчэння дзеянняў падобнымі, ці ўвогуле адмаўляецца ад дзейнасці [4, с. 180 – 181].

Для вызначэння набору эмацыйных праяў, якія ўключае ў сябе комплекс гневу, трэба вызначыцца з яго сутнасцю. На думку Ізарда, “гнеў – гэта фундаментальная эмоцыя, кантролю над выражэннем якой адводзіцца значная ўвага ў працэсе сацыялізацыі. Знешнія праявы гневу лёгка распазнавальныя: кроў <кіпіць>, твар пачынае гарэць. Хутка мабілізаваная энергія напружвае мышцы і выклікае адчуванне сілы, пачуццё храбрасці, ці ўпэўненасці ў сабе. Хаця гнеў і адыгрываў важную ролю ў працэсе эвалюцыі, яго функцыі ў сучаснага чалавека невялікія”. Гэта сведчыць пра тое, што Ізард лічыць гнеў адной з важнейшых эмоцый [3].

Вельмі часта гнеў успрымаецца як непажаданая эмоцыя, з-за чаго чалавек імкнецца пазбегнуць яе. Гнеў можа быць звязаны са смуткам, а гнеўныя пачуцці, якія зведвае чалавек па прычыне статы кантролю над сабой, разам са смуткам і іншымі эмоцыямі можа прывесці да дэпрэсіі. Такім чынам, стрымліваючы гнеў, чалавек можа пакутаваць ад таго, што не мае мажлівасці свабодна выразіць свае пачуцці.

Да асноўных прычын узнікнення гневу адносяць боль; абмежаванне фізічнай свабоды (перашкода на шляху да дасягнення мэты выклікае дыскамфорт або боль); псіхалагічныя абмежаванні (збой); аверсіўная стымуляцыя; абраза.

Гнеў можна справакаваць не толькі вербальна (словам ці выказваннем), але і невербальна (мімікай, жэстам, рухамі цела). Да інтэрпрэтацыі набытых мімічных праяў трэба падыходзіць даволі ўважліва. Часта пры размове людзі прымаюць насуплены выгляд, сціскаюць зубы і глядзяць у вочы, але далёка не заўсёды такія мімічныя праявы выражаюць менавіта гнеў

Вылучаюць два тыпы гневу: знешні і ўнутраны. Першы звязаны са схільнасцю чалавека да знешняга выражэння гневу ў выглядзе прамой ці ўскоснай фізічнай і вербальнай агрэсіі, другі – з перажываннем гневу без яго знешніх праяў (г. зн. без агрэсіі).

Пры вылучэнні ў лексічным складзе беларускай мовы корпуса слоў, што рэпрэзентуюць эмоцыю гневу, намі выкарыстаныя полевы падыход да апісання

разнастайных моўных фактаў. Полевы прынцып прадугледжвае вылучэнне ядра і перыферыі. Ядро ўключае, па-першае, моўныя сродкі, прызначаныя для выражэння пэўных катэгарыяльных значэнняў; па-другое, моўныя сродкі, што максімальна перадаюць гэтыя значэнні; па-трэцяе, найбольш ужывальныя моўныя сродкі. Адсюль відаць, што ядро лексіка-семантычнага поля (ЛСП) “эмоцыі” ўтварае катэгарыяльная эмацыянальная лексіка (намінатывы), з дапамогай якой бачыцца магчымым непасрэднае абзначэнне эмоцый, паколькі эмоцыі тут перадаюцца катэгарыяльна-лексічнай семай. У бліжэйшую перыферыю ўваходзіць дыферэнцыяльна-эмацыянальная лексіка (з дадатковымі сэнсамі, якія адлюстроўваюцца разнастайнымі разнавіднасцямі дыферэнцыяльна-эмацыянальных сем). Далейшая перыферыя прадстаўлена канататыўна-эмацыянальнай лексікай [1, с. 86].

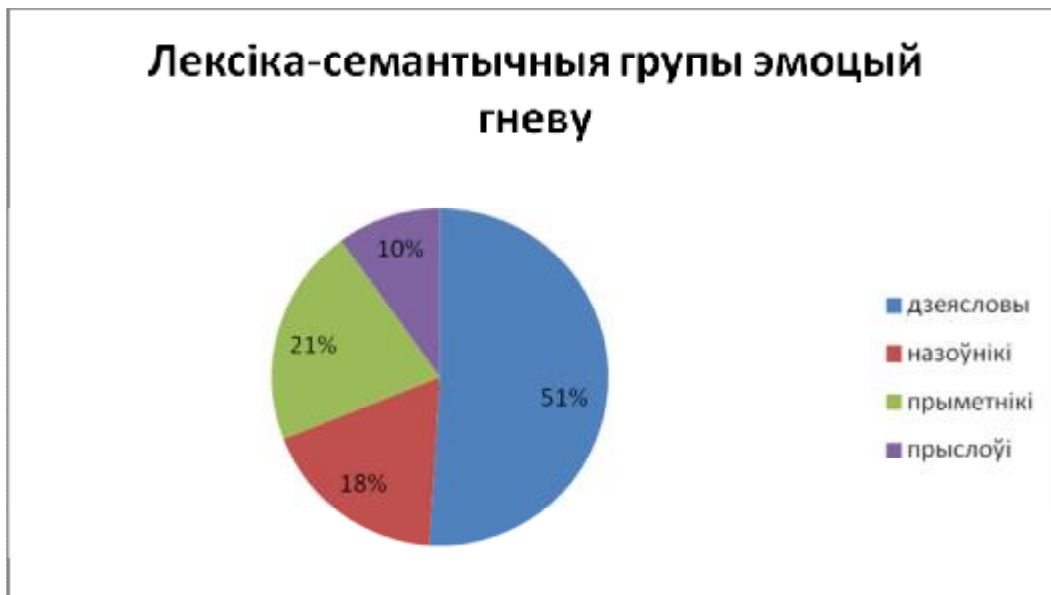
Адным з элементаў іерархічнай арганізацыі поля з’яўляюцца лексіка-семантычныя групы (ЛСГ) – словы адной часціны мовы з адной катэгарыяльнай семай [5]. Лексіка-семантычнае поле гневу складаецца з розных ЛСГ (дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў, прыслоўяў). Як і ў ЛСП, у межах ЛСГ лексіка размяшчаецца па схеме “ядро - перыферыя”. Ядро ЛСП гневу складаюць лексемы *агрэсіўнасць, агрэсіўны, азлабленне, азлобіцца, азлоблены, гневацца, гнеў, гняўлівасць, гняўлівы, загневацца, пагневацца, разгневаны, разгневацца, разнервавацца, угневанасць, угневацца, зазлаваны, зазлаваць, зласлівы, зло, злосны, злосць, назло, пазлавацца, раззлаваны, раззлавацца, пасуравець, суровасць, суровець, суровы, сердаваць, сярдзіта, сярдзіты, ярасць*.

Большую частку лексічных адзінак, што называюць спосабы праяўлення (адчування) гневу, складаюць дзеясловы, утвораныя ад назоўнікаў ‘гнеў, зло’ (каля 51%). У якасці ядра і каляядзернай прасторы тут выступаюць лексемы са значэннем “гневацца, злавацца, адчуваць гнеў”: *гневацца, зазлаваць, угневацца, раззлавацца*. Яны характарызуюцца першаснай намінацыяй і выражаюць эмоцыю гневу.

Іменную групу эмоцый гневу складаюць прыметнікі і назоўнікі. Прыметнікі складаюць каля 23%. Першаснае значэнне прыметнікаў і дзеепрыметнікаў суадносіцца з семантыкай дзеясловаў (*гнеўны, жорсткі, абураны, агрэсіўны, азлоблены, злосны, зласлівы, раззлаваны, разгневаны, сярдзіты*).

Група назоўнікаў (прыблізна 20%) прадстаўлена лексемамі і з першасным, і з другасным значэннем. У кластар з першаснай намінацыяй уваходзяць вытворныя назоўнікі, якія рэпрэзентуюць гнеўны стан або ўласціваць у сваім непасрэдным праяўленні: *агрэсіўнасць, азлабленне, гнеў, гняўлівасць, зло, злосць, раздражненне, ярасць*.

Ад некаторых прыметнікаў ўтвараюцца прыслоўі са значэннем ступені праяўлення гневу: *грозна, сярдзіта, разгневана, рэзка, утрапёна, азлоблена*.

Характэрнай асаблівасцю адзінак са значэннем эмоцыі гневу з'яўляецца іх уключэнне у розныя мадэлі семантычных дэрывацый, калі новае значэнне ўзнікае на базе ўжо існуючых у мове слоў. Характар першасных значэнняў у многім вызначае кірунак сэнсавага развіцця слова.

Назіраюцца наступныя семантычныя мадэлі:

1) хвароба, расстройствы псіхічных працэсаў → высокая ступень праяўлення гневу, яго напружанасць (*вар'яцець, звар'яцець, звар'яцелы, вар'яцтва, вар'яценне, ашалець, ашалелы, абяспамяцець, гарэць; істэрычны, гарачлівы, гарачка, ачмурэць, ачумець, ачумелы, утрапенне*);

2) фізічныя працэсы, звязаныя з вылучэннем высокай тэмпературы → узбуджаны стан, нервовая напружанасць (*накаліцца, накалены, накал, гарэць, разгарэцца, гарачлівы, горача кіпець, раскіпецца, скіпець, кіпенне, успыхнуць, пыхнуць, запальвацца, палаць, запальчывы, напал, перапалка, палыхаць, заірдзецца, распякаць*), а таксама нізкай (*сцюдзёны (позірк)*);

3) гукавыя выяўленні, часцей за ўсё зыходнай кропкай з'яўляецца форма праяўлення агрэсіі жывёламі → праяўленне эмоцыі гневу на вербальным узроўні (*аблаяць, лаяцца, палаяцца, абрахаць, з'яхіднічаць, пагаўкацца, лаяць, вылаяць, рыкаць, сабачыцца, гыркацца, раўці*)

4) набыццё жывёльных рыс (упадабненне жывёлам) пад уплывам гневу → знешняе падабенства чалавека да жывёлы ў гнеўным стане (*азвярэць, азвярэлы, ашчэрыцца, ашчацініцца, набычыцца, уздыбіцца, грызціся, пагрызціся, цапацца, напасці, накінуцца, джаліць, натапыраны*). Сюды ж адносяцца і гукаперайманні (*рыкаць, сыкаць, шыкаць*). У пацверджанне можна прывесці даследаванні Ч. Дарвіна, дзе ён прыйшоў да высновы, што ўжо ў вельмі раннім перыядзе эвалюцыі гнеў і злосць выражаліся пагрозлівымі або шалёнымі жэстамі, пачырваненнем скуры і бляскам вачэй. Нашы аддаленыя продкі, відаць, часцей

выскалялі зубы ў стане гневу, чым гэта робіць чалавек, нават калі ён цалкам ахоплены гэтым пачуццём, як гэта адбываецца ў псіхічнахворых [2, с. 909];

5) ступень праяўлення прыродных з’яў → праяўленне гневу, якое можа суправаджацца пэўнымі дзеяннямі (*бушаваць, разбушавацца; бура, шквал*);

6) пашкоджанне, разбурэнне → ўзнікненне эмоцыі гневу і яе праяўленне (*драцца, абрушвацца*);

7) фізічнае ўздзеянне на аб’ект → вынік, праява эмацыянальнага напружання (*счачіцца (з кім?), кідацца, накінуцца, скалануць, наляцець, напасці, завесціся, завесці, калаціцца (з кім?)*);

8) рэзкае, моцнае вызваленне энергіі → імгненнае вызваленне эмоцыі (*выбухнуць, рвацца, узарвацца*);

9) набыццё рыс міфічнага ці біблейскага персанажа → асляпленне гневамі і прыпадабненне да самой сутнасці зла (*асатанець*);

10) колеравае суаднясенне → крайняя ступень пачуцця (*зелянець (ад злосці, гневу)*).

Разгляд вышэйназваных лексіка-семантычных варыянтаў паказвае, што ў якасці донараў выступаюць гукавыя, прыродныя, фізічныя і іншыя з’явы. У рэцыпіентнай сферы практычна ўсіх найменняў актуалізуюцца квантытатыўныя семы ‘вялікая моц, сіла ўздзеяння/праяўлення, высокі напал’. Лексіка-семантычнае поле гневу ў беларускай мове прадстаўлена ЛСГ дзеясловаў, прыметнікаў, назоўнікаў і прыслоўяў з прамым і з пераносным значэннямі. Лексем, якія ужываюцца ў пераносным значэнні, значна больш. Пераноснае значэнне перадае больш высокую ступень праяўлення эмоцыі.

Палярным у адносінах да высокай ступені праяўлення гневу з’яўляецца значэнне ‘зніжэнне ступені гневу, імкненне да ўраўнаважанасці, спакою’. У колькасных суадносінах іх значна менш і яны выяўляюцца ў найменнях *адлегчы, апомніцца, адумацца, абразуміцца, спахапіцца, астыць, выстыць, прастыць, ахалодаць, ахаладзець, халодны, схаладнелы, стылы, вычарпацца, вытахнуцца, асэнсаваць, стыць, застываць, здацца, уступіць, саступіць, устрымацца, патушыць, пагасіць, заагсіць, перастаць, прабачыць, выбачыць, дараваць, падараваць, мір, замірэне, спакой, перадышка, перадых*.

Такіх прыкладаў мала і апазіцыя ‘высокі стан узбуджэння – спад узбуджэння’ аказваецца неўраўнаважанай. У працэнтных суадносінах словы першай групы складаюць каля 80%, другой – прыкладна 20%. Гэта звязана хутчэй за ўсё з тым, што ў мове часцей адлюстроўваюцца адмоўныя якасці, каб аналізаваць і вучыцца на іх прыкладах, і ацэньваюцца яны ў грамадстве як адхіленне ад нормы, як нешта негатыўнае. Станоўчыя моманты, як правла, не афішуюцца, яны не патрабуюць карэкцыі, таму ў мове іх не так многа. Хаця ў эвалюцыі чалавека гнеў дазваляў

мабілізаваць энергію індывіда і выкарыстаць яе для самаабароны. З развіццём цывілізацыі патрэба ў гэтай функцыі гневу стала паступова зніжацца, і цяпер гнеў разглядаецца як перашкода. На думку К. Изарда, гэта можна лічыць прыкладам сацыяльнай эвалюцыі, якая перакрывае эвалюцыю біялагічную. Цяпер нападзенне ў гнеўным стане амаль заўсёды з’яўляецца парушэннем юрыдычнага і этычнага кодэксаў [3, с. 295].

Характарыстыка кожнай эмоцыі заўсёды выклікае цяжкасці, але эмоцыі выконваюць велізарную ролю ў жыцці чалавека. Вывучэнне эмоцый з’яўляецца неад’емнай часткай псіхалогіі і лінгвістыкі. Вывучэнне структуры эмоцыі і яе прыроды забяспечваецца і ўяўленнямі людзей, якія <уяўленні> затым замацоўваюцца ў мове эмоцый, а найбольш ў эмацыянальнай лексіцы мовы. Нельга гаварыць аб эмоцыях як аб універсальных біялагічна абумоўленых рэаліях. Перажыванні, эмоцыі чалавека заўсёды трэба разглядаць праз прызму канкрэтнай мовы. У беларускай мове лексіка, якая рэпрэзентуе праяўленне эмоцыі гневу, дастаткова багатая і разнастайная як у колькасных адносінах, так і з боку семантычнай варыятыўнасці.

Літаратура

1. Бабенко, Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке / Л.Г. Бабенко. – Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1989. – 182 с.
2. Дарвин, Ч. Сочинения. Том 5. Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животных. – М., 1953. С.909-920
3. Изард, К. Эмоции человека / К. Изард; пер. с англ.; под ред. Л.Я. Гозманова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 439 с.
4. Ильин, Е. П. Эмоции и чувства: Учебное пособие. - 2-е издание. – СПб., 2008. 784 с.
5. Кандрацэня, І. У. Дэрывацыйны патэнцыял намінантаў ЛСП “страх” у беларускай і рускай мовах // Словаўтварэнне і іншыя ўзроўні беларускай літаратурнай мовы: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі / Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. “Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы”. – Мінск, 2014.